

*аспірант кафедри української та світової літератури
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди*

ТЕЛЕОЛОГІЯ ЕГОЦЕНТРИЗМУ ЯК НЕЗАВЕРШЕНИЙ ПРОЕКТ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Творчість письменників-модерністів 20-х – 30-х років ХХ століття займає особливе місце в історії вітчизняної літератури. Її складність та багатогранність, якісна відмінність від попереднього досвіду вимагають глибокого дослідження, застосування сучасних методик, відчитування прихованих кодів, чим зумовлена актуальність розвідки.

Микола Хвильовий – один із найбільш яскравих діячів цього періоду – визнавав проблемою своєї епохи феномен розщеплення особистості, декларуючи в памфлетах: *«Наше гасло – вияви подвійність людини нашого часу, покажи своє справжнє «Я». Це дасть тобі можливість іти далі. (...) Коли ти революціонер – ти не раз розкоlesh своє «Я»* [10, с. 421]. Дослідники творчості М.Хвильового не могли оминати увагою проблему внутрішніх протиріч, на якій акцентував сам письменник. Так, наприклад, Юрій Шаповал «фатальну амбівалентність», «психологічний розлам» Хвильового вбачає в намаганні поєднати ідеали революції, комунізму з національними цінностями [див.: 6, с.12]. На думку Юрія Шевельова, притаманна письменнику «роздвоєність», що передавалася його персонажам, також базувалася на політичному підґрунті [див.:12]. Галина Хоменко інтерпретує розколотість «Я» в текстах Миколи Хвильового в межах метафізики та містики [див.: 11].

Наведене твердження Хвильового перегукується з одним із вихідних пунктів структурного психоаналізу Жака Лакана – ідеєю первинної розколотості суб'єкта, що відкриває новий підхід до цієї проблеми. Французький філософ розвиває думку З.Фрейда про неусвідомлені порухи людської душі як джерело творчості, відводячи центральне місце серед них прагненню віднайти себе, цілісний образ свого «Я». Виходячи з цього, метою дослідження є подати тексти М.Хвильового як художню інтерпретацію душевного життя особистості, а саме – незавершеного руху до цілісності власного еґо.

Згідно з теорією Ж. Лакана, народження як розрив з матір'ю та втрата захищеності є травматичним моментом, внаслідок якого упродовж усього життя суб'єкт відчуває свою недосконалість, переживає внутрішні протиріччя й прагне повернутися до стану рівноваги. Це видається можливим лише шляхом формування уявлення про своє цілісне еґо. Наслідок цієї діяльності людини Ж.Лакан висловлює в такому формулюванні: «Усі об'єкти її світу неминуче вибудовуються навколо блукаючої тіні її власного «Я». У результаті всі вони набувають характеру принципово антропоморфного, я б навіть сказав – еґоморфного» [4, с. 238]. Людина помилково вбачає своє бажання ідеальної єдності власного образу в певному зовнішньому об'єкті, що перетворюється на її фундаментальний фантазм, названий Лаканом «аґальмою», який «являє собою вершину тої омани, в яку суб'єкт у відношенні до свого бажання може потрапити» [3, с. 65]. У результаті людина вибудовує всі свої уявлення навколо цього фантазму, не усвідомлюючи, яка небезпека прихована в ньому: «Знай, що ціль, яку ти переслідуєш, є не що інше, як (...) твій власний образ. Зрозумій, що функція цього об'єкта не в тому, щоб слугувати тобі метою, а в тому, щоб стати причиною твоєї смерті, і, зрозумівши, розпрощайся з ним. (...) Зробивши це, ти пізнаєш шляхи свого бажання» [3, с. 65].

У доробку Хвильового місце фундаментального фантазму займає образ «загірної комуни», ідеального суспільства майбутнього, що пронизує творчість письменника, повторюючись у різних текстах як недосяжний об'єкт прагнення персонажів: *«Пам'ятаєш мої розмови про комуни загірних людей? (...) Геніальне азіатське місто (без бруду, без повій, без брехні)»* [9, с.108-109]. *«Там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни»* [8, с.230]; *«Я вірю в «загірну комуни» у і вірю так божевільно, що можна вмерти»* [8, с. 18]. Дотримуючись логіки структурного психоаналізу, «загірну комуни» Хвильового можна розглядати як уявну цілісність власного «Я» в гармонії зі світом, а твори письменника – як пошук цієї цілісності, шлях до неї через відкриття своєї «подвійності». Тож не випадково в більшості текстів М. Хвильового важливе місце займає мотив дороги, а рух до мети неминує пов'язаний із внутрішніми протиріччями героя, компоненти яких часто постають у вигляді повноцінних дійових осіб.

Новела «Я (Романтика)» (1924) найкраще демонструє шлях розколотої особистості до ілюзорної «загірної комуни», а трактування персонажів цієї новели як частин одного «Я» вже давно закріпилося в літературознавстві. Письменник розкладає душу головного героя на чотири частини, кожна з яких оформлюється в самостійний людський образ: доктор Тагабат, якого можна інтерпретувати як жорстокість, демонічність, Андрюша (безвольність), дегенерат (тупе слідування прагненням темної частини душі) та мати Марія (любов, доброта). Несумісність цих персонажів викликає дискомфорт у душі «Я», потреба у віднайденні власної цілісності вимагає виключення якогось компонента. В результаті світла її частина, уособлена в образі матері, викреслена і «Я» отримує нову форму. Але ця форма є далекою від уявлення автора про ідеал, про що свідчить кінцівка твору: «загірна комуна» залишається недосяжною, а дорога до неї – «мертва».

Практично в кожному тексті письменник знову й знову повертається до невирішеної проблеми формування цілісності его, що пояснюється структурним психоаналізом, згідно з яким в основі світу символів лежить «явище настійливого повторення» [див.: 4, с.299]. Людина відчуває гостру потребу постійно повертатися до певних моментів свого життя, найчастіше – до бажань, які не вдалося реалізувати, до питань, на які не вдалося знайти відповіді. «Те, що в аналітичному досвіді називають вторгненням минулого в теперішнє (...) це завжди навчання когось, хто наступного разу вчинить краще. І якщо я кажу, що наступного разу він вчинить краще, то вся справа в тому, що наступного разу йому варто вчинити зовсім інакше» [4, с. 127], – пояснює Ж.Лакан. Для письменника таким «кимось» цілком закономірно є персонаж, який в кожному наступному творі, переживаючи ту ж саму ситуацію, має вчинити інакше, тим самим розв'язавши проблему, вирішення якої шукає автор.

Проблему руху до ідеальної єдності відбито й у новелі Миколи Хвильового «Елегія» (1924), яку більшість дослідників залишають поза увагою. На перший погляд може видатися недоречним аналізувати в наведеному контексті саме цей твір – адже в «Елегії» не фігурує образ «загірної комуни», нібито не згадується революція, немає прямих натяків на те, що персонажі є частинами однієї душі, та й повноцінних персонажів, окрім головного героя, важко назвати. Тим не менш, психоаналіз утверджує думку, що найголовніше найчастіше відсутнє в явному тексті, зате його можна прочитати «між рядків».

Протагоністом новели «Елегія» є старий газетяр, самотній і хворий, нікому не потрібний. Молодші та сильніші знуцаються з нього, а він, не маючи сили протистояти, покійно зносить свою долю. Конфлікт новели логічно визначити як протистояння «старого» й «молодого» упливності часу, що підтверджується епіграфом з поезії Т.Шевченка (*«Минають дні, минають ночі...»*), повторюваними репліками на зразок: *«Бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають – місяці, роки, тисячоліття в глуху невідому безвість минулого»* [8, с. 162], натяками на процес гниття (*«У грудні згнила зима»* [8, с. 160],

«десь тліє торішній гній» [8, с. 164]), який символізує не лише відмирання, але й переродження. Протистояння очікувано завершується смертю газетяра, «звільненням місця» для нового покоління (адже там, де він помер, «зацвів уже молодий запах юного невідомого дня» [8, с. 164]). Однак відчуженість старого від світу, його трагічну приреченість важко пояснити лише віком – причиною мав би бути певний внутрішній конфлікт, відчуття, що щось залишилося незавершеним у цьому житті.

Упродовж усього тексту газетяра супроводжує «древній пес», такий же старий і покинутий, якого «гризли (...) молоді, бадьорі пси» [8, с. 161]. Цілком можна стверджувати, що пес «перейшов» до твору Хвильового з поеми Олександра Блока «Дванадцять», цитата з якої наводиться майже одразу після введення образу пса в текст: «Мы на горе всем буржуям / мировой пожар раздуем; / мировой пожар в крови... / Господи, благослови!» [2, с.259]. Звернувшись до названої поеми, можемо встановити символіку цього образу: «Стоит буржуй, как пёс голодный, / стоит безмолвный, как вопрос, / и старый мир, как пёс безродный, / стоит за ним, поджавши хвост» [2, с.263]. «Блоківське» тлумачення пса як старого світу, наляканого «світовим пожаром», знаходимо й у дослідженні Леоніда Плюща: «В «Елегії» (1924 р.) старий газетяр лише згадує часи й рядки блоківського пожару з «Дванадцяти»... а старого пса вже загризають молоді собаки» [5, с. 48]. Далі в поемі пес іде услід за Ісусом Христом: «Так идут державным шагом, / позади – голодный пёс, / впереди – с кровавым флагом, / ... / впереди – Иисус Христос!» [2, с.265-266]. «Кривавий прапор» в руках Месії свідчить про те, що Блок прирівнює до Ісуса Христа ватажка революціонерів.

Не важко помітити, що й образ газетяра в новелі Хвильового оточують символи, що формують христологічний код: сакральний проміжок часу, в який уміщено дію (Різдво – Великдень), Різдвяні зорі, Віфлієм, волхви, тема страждання, терпіння, висміювання, смерть під «голубі» Великодні дзвони. Відповідно, газетяр, як і персонаж Блока, мав би бути революційним «Месією», що протистоїть псу – старому світу, прагнучи знищити його та збудувати новий, який відповідав би уявленням про «загірну комуну» Хвильового. Про причетність старого до революційних подій не сказано прямо, але певні натяки в тексті дозволяють зробити такі висновки. Газетяр прийшов у місто «восени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки» [8, с.160]; ця осінь – «це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну ніч із хрустального Віфлієму» [8, с.160]; тоді, «за народження його прекрасної юности (...) врочисто залунало по кварталах: – Радість!» [8, с.160], а пізніше виникло питання: «Що це? Тоска чи радість?» [8, с.162]. Зважаючи на революційну романтику Хвильового, можна стверджувати, що перенесення символів Різдва на період осені є прирівнюванням жовтневої революції до есхатологічної події. Більш того, саме революція та громадянська війна як спогади юності, в яких поєднувалися «тоска» й «радість», характерні для багатьох персонажів письменника й повторюються в різних його творах: «Їдемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури й радости» [8, с.156] («Заулок»); «...той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами. (...) Але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість» [8, с.259] («Сентиментальна історія»).

Отже, звернувшись до введеної в «Елегію» алюзії на поему Блока, можна встановити значення образу старого газетяра як колишнього революціонера, а пса – як символу старого світу, що відходить у минуле. Тим не менш, це трактування викликає питання: чому ж Хвильовий змальовує долю революційного «Месії» такою ж безрадісною, як і долю старого світу? Між персонажами новели Хвильового вибудовуються відносини, відмінні від тих, що спостерігаються в тексті Блока. Газетяр не відганяє пса словами: «Отвяжись ты, шелудивый, / я штыком поцекочу, / старый мир, как пёс паршивый, / провались – поколочу!» [2, с. 265], навпаки – пес і старий знаходяться в досить дружніх відносинах і без слів розуміють одне одного («Мовчиш? – Мовчу» [8, с. 162]), навіть, можна сказати, – доповнюють. Пес постає своєрідним

віддзеркаленням газетяра, його alter ego, що підтверджується синонімічними епітетами, які прикладаються до обох: «старий» та «древній», відчуженістю від зовнішнього світу, незахищеністю в ньому, і навіть графічно – особливістю розташування абзаців.

Напрошується висновок, що і газетяр, і пес є частинами одного цілого. Відповідно, пес – не стільки символ колишнього світоустрою, скільки «тінь», неусвідомлювана частина душі газетяра, яка уособлює його власну прив'язаність до минулого й не дає йти вперед. Революційний захват спонукав чоловіка «розколотися», не просто боротися за повалення існуючого ладу, але й зруйнувати його в першу чергу в собі – саме шляхом цього звільнення він сподівався досягти мети, оманливого об'єкта, породженого власною фантазією. Але, на відміну від героя «Я (Романтики)», газетяр не зміг «убити» другу частину себе, він ще належить до зруйнованого не без його участі «старого світу», так само, як інші персонажі прози та поезії Хвильового, назавжди покинувши «рідний степ», «провінцію», все ж у душі відчувають глибоку прив'язаність до них, а сам письменник, заперечуючи традиційний образ «пісенної» України, одночасно його поетизує. Трагедія посилюється ще й тим, що життя, яке прийшло на зміну, не відповідає уявленням чоловіка про майбутнє: *«Гармати стихають, гуркіт колотнечі зникає, настають пореволюційні будні. Дні мук, терзань і страждань для романтиків. Вони не знаходять місця в буденщині»* [7, с. 566], – так описував Хвильовий стан революціонерів-романтиків у пізніші, мирні часи. Як наслідок, душею газетяр фіксується на яскравих революційних днях, у яких він почував себе щасливим. Насправді він не прагне «йти далі», він хоче повернення назад, а отже – має «відійти» разом із минулим. «Загірна комуна», як і перше, – далека, а місце її шукача – не серед нового шумного життя, а біля «підбитого бурєю дуба», образ якого може символізувати як світоустрій, «перекинутий бурєю революції» (дуб як Світове Дерево), так і самого старого, зруйнованого тією ж «бурєю» («Сухий дуб означає нещасного, який порівнюється з могутністю до дуба» [1, с. 470]).

Відповідно до сказаного, головний персонаж «Елегії» стає жертвою внутрішньої боротьби, розриваючись між прагненням створити новий світ, зруйнувавши старий, і прив'язаністю до минулого й відчуженістю від сучасного; між ілюзіями та усвідомленням їх нездійсненності. Друга частина душі газетяра, яку заперечує перша, відокремлюється в самотійний образ, яким є пес, і переслідує його як докір, як підтвердження оманливості ілюзій. Ця ситуація близька до переживань багатьох інших персонажів Хвильового, які, розчарувавшись в ідеях, заради яких колись ішли на смерть, все-таки не можуть від них відмовитися, і, відповідно, потрапляють у безвихідь. Газетяр знає, що немає іншого вирішення його конфлікту, окрім смерті, хоча й «не хоче цього знати». Зрештою, смерть для газетяра, як і для багатьох персонажів Хвильового, стає визволенням – лише тоді пес-тінь полишає його.

Отже, тексти Миколи Хвильового доречно розглядати як різні варіанти конструювання свого ідеального, цілісного его шляхом відкриття його розколотості. Ця ілюзорна цілісність об'єктивується в фантазмі «загірної комуни», а рух до неї виражається в уособленні різних душевних порухів у персонажах, творенні образів-двійників головного героя та моделюванні взаємодії й боротьби цих образів з метою досягнення компромісу. Однак, жоден із запропонованих шляхів до цілісності не завершується успіхом і «погоня» за оманливим недосяжним об'єктом призводить не до віднайдення ілюзорного ідеалу, а до саморуйнування й загибелі. Літературний доробок Миколи Хвильового потребує подальшого дослідження в обраному нами аспекті на основі аналізу всіх текстів письменника.

Література:

1. Антологія українського міфу: у 3 т. / збір. та упоряд. В.Войтович. – Тернопіль: Навчальна книга ; Богдан, 2006. – Т. 2 – 608 с.
2. Блок А. А. Стихотворения. Поэмы. Театр: в 2 т. / А.А.Блок. – Ленинград: Художественная литература, 1972. – Т. 2. – 360 с.

3. Лакан Ж. Имена-Отца / Ж.Лакан. – М.: Изд-во «Гнозис»; Изд-во «Логос», 2006. – 160 с.
4. Лакан Ж. Семинары, Книга II: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954 / 55) / Ж. Лакан. – М.: Гнозис; Логос, 1999. – 520 с.
5. Плющ Л.І. Його таємниця, або «прекрасна ложа» Хвильового / Л.І. Плющ. – К.: Факт, 2006. – 872 с.
6. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий: науково-документальне видання / упоряд. Ю.Шаповал. – К.: Темпора, 2009. – 296 с.
7. Сенченко І.Ю. Оповідання. Повісті. Спогади / упоряд. і приміт. М.М. Гнатюк / І.Ю. Сенченко. – К.: Наук. думка, 1990. – 664 с.
8. Хвильовий М.Г. Сині етюди: Новели, оповідання, етюди / упоряд. та передмова І.Ф. Драча / М.Хвильовий. – К.: Радянський письменник, 1989. – 423с.
9. Хвильовий М.Г. Поезія. Оповідання. Новели. Повісті // Твори: у 2 т / передмова М.Г. Жулинського / М.Хвильовий. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. – 650с.
10. Хвильовий М.Г. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи // Твори: у 2 т / М.Хвильовий. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – 925с.
11. Хоменко Г.І. Танатологічний проект 1920-х в аспекті негативної алхімії / Г.Хоменко // Від бароко до постмодерну: збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського Національного Педагогічного Університету імені Г.С.Сковороди]. – Харків: Майдан, 2008. – Т. VI. [Спеціальний додаток до часопису «Слобожанщина»] – С.128-137.
12. Шевельов Ю.В. Про памфлети Миколи Хвильового / Ю.В.Шевельов // Сучасність. – 1978. – № 2. – С. 17-59.

Анотація

М. КУЦЕНКО. ТЕЛЕОЛОГІЯ ЕГОЦЕНТРИЗМУ ЯК НЕЗАВЕРШЕНИЙ ПРОЕКТ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У статті аналізується одна з точок трансформації реальності в художній прозі Миколи Хвильового, а саме – криза динамічного становлення его. Предметом аналізу є новела «Елегія», її інтерпретація виконана в межах методики структурного психоаналізу Жака Лакана.

Ключові слова: агальма, его, ілюзія, образ, структурний психоаналіз, фундаментальний фантазм, цілісність.

Аннотация

М. КУЦЕНКО. ТЕЛЕОЛОГИЯ ЭГОЦЕНТРИЗМА КАК НЕЗАВЕРШЁННЫЙ ПРОЕКТ НИКОЛАЯ ХВЫЛЁВОГО

В статье анализируется одна из точек трансформации реальности в художественной прозе Николая Хвильёвого, а именно – кризис динамического становления его. Предметом анализа является новелла «Элегия», её интерпретация выполнена в пределах методики структурного психоанализа Жака Лакана.

Ключевые слова: агальма, эго, иллюзия, образ, структурный психоанализ, фундаментальный фантазм, целостность.

Summary

M. KUTSENKO. TELEOLOGY OF EGOCENTRISM AS UNFINISHED PROJECT BY MYKOLA KHVYLIOVY

The article analyses one of the points of the transformation of reality in Mykola Khvyliyov's fiction, namely the crisis of the dynamic formation of the ego. The subject of analysis is the novella «Elegy», its interpretation completed within the methodology of the structural psychoanalysis of Jacques Lacan.

Key words: agalma, ego, illusion, image, structural psychoanalysis, fundamental fantasy, integrity.